

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ: ЛІТОПИСНИЙ РОМЕН

Проблема виникнення міст Київської Русі на теренах сучасної України посідала одне з чільних місць у багатогранній науковій творчості М. Ю. Брайчевського. Його світлій пам'яті присвячую свою невеличку розвідку щодо виникнення і ранньої історії давньоруського міста Ромен (нині м. Ромни - райцентр Сумської області).

Як відомо, писемні джерела містять деякі повідомлення про той чи інший населений пункт Київської Русі. Проте ці згадки надто скупі й здебільшого мають випадковий характер. Це стосується повною мірою і міста-фортеці Посульської оборонної лінії Ромена, про який у Лаврентіївському літописі маємо лише єдину згадку: під 6604 (1096) роком ідеться про один з епізодів автобіографії Володимира Мономаха, коли він своїм превентивним походом «къ Ромну» примусив половецьких ханів Аепу і Боняка відмовитися від нападу на місто Вир [1].

Серед істориків хронологія згадуваних Мономахом подій викликає певні розбіжності. Так, одні з них вважають 1096 р. автентичною датою [2]. Інші ж, спираючись на повідомлення Іпатіївського літопису, в якому ті ж самі події, але без згадки про місто Ромен, вміщені під 1111 або 1113-м роком [3]; останньої дати дотримується і визнана дослідниця кочівників Південної України С. О. Плетньова [4].

Марно шукати в літописі підстав для вирішення питання про час заснування цього давньоруського міста. Проте для нас у даному випадку хронологія згаданих Мономахом епізодів боротьби з половецькою небезпекою не така вже й важлива. Важливо те, що йдеться про місто вже існуюче. Це дає можливість стверджувати, що воно виникло дещо раніше, ніж згадується. Але відповідь про конкретний час його заснування у стратегічно важливому районі Посульської лінії укріплень на східних кордонах давньоруської держави має дати лише археологія.

Проте до 90-х років ХХ ст. цілеспрямованих стаціонарних досліджень щодо цього на території міста та його околиць не проводилося.

Більшість археологічних робіт мали переважно розвідковий характер. Це обстеження В. Г. Ляскоронського, М. М. Семенника, М. П. Кучери і О. В. Сухобокова, Ю. Ю. Моргунова [5]. Під час їх проведення були виявлені культурні нашарування VIII-X, XI-XIII, XVII-XIX ст. в урочищах Замок і Пригородок поблизу Соборного майдану, а також в урочищі Монастирище. На останньому у 1901 р. М. О. Макаренко розпочав стаціонарні дослідження, які

були ним продовжені у 1906, 1924 рр. і поклали початок вивченню достовірно слов'янської роменської культури [6].

Сучасні стаціонарні розкопки на території м. Ромен проводилися з ініціативи міської адміністрації у 1992 та 1999 рр. Дослідження 1992 р. були зосереджені на Соборному майдані поблизу Святодухівського собору. Було розкрито понад 150 м² площі з потужністю культурного шару 0,9-3,2 м; на глибинах від 1,9 до 3,2 м пощастило виявити нижні частини роменських та давньоруських споруд, проте певної послідовності культурних відкладень не простежено внаслідок майже суцільної руйнації культурного шару. Лише на східному краю майдану було розчищено роменську напівземлянку з піччю, вирізаною в глиняному останці; в її заповненні була виключно ліпна кераміка роменського типу. Отримані матеріали дозволяли припускати виникнення тут роменського поселення задовго до переоформлення його наприкінці Х ст. у місто-фортецю давньоруської держави [7].

Об'єктом досліджень 1999 р., після 75-річної перерви, стало городище Монастирище. За морфологічно-типологічними ознаками воно відноситься до так званих болотних городищ роменської культури, будучи розташоване у багnistій заплаві р. Ромен, неподалік від її злиття з р. Сулою. Опубліковані свого часу М. Макаренко матеріали дозволяли характеризувати пам'ятку як роменсько-давньоруську.

Результати наших досліджень примушують спростувати таке трактування цієї епонімної пам'ятки роменської культури: уламки давньоруської гончарної кераміки траплялися лише в поодиноких випадках. Отже, хоча давньоруський посуд і є хронологічним індикатором, виразного давньоруського пласта культурних відкладень, як і певних споруд, нами не виявлено. Таким чином, городище Монастирище слід розглядати як суто роменське укріплене поселення.

Під час робіт було знято інструментальний план, зроблено розріз валу (44 м²); на майданчику городища закладено розкол (172 м²), в якому розчищено дві житлові споруди, одне виробниче та одне госпо-

дарське приміщення, а також 11 господарських ям. Потужність культурного шару сягає від 1,8 до 2,2 м.

Лишивши осторонь докладну характеристику відкритих об'єктів, зазначу, що всі відкриті приміщення є спорудами напівземлянкового типу, мають аналогії в матеріалах розкопок інших романських поселень. В їх заповненні знайдено переважно роменську кераміку, за винятком поодиноких фрагментів посуду доби неоліту, пізньої бронзи, раннього залізного віку тощо. Давньоруський посуд репрезентовано одиничними уламками гончарних горщиків Х-ХІ ст., які траплялися разом з роменським ліпним посудом у тих самих об'єктах і в культурному шарі.

Цікаво, що на деяких зразках уламків правлених на крузі роменських горщиків спостерігається сполучення традиційної роменської орнаменталії з врізним лінійно-хвилястим декором, притаманним давньоруській кераміці; є випадки, коли останній наносився зверху декоративного мотиву, виконаного з допомогою «гусеневого» штампу. Це можна розглядати як певний синкретизм роменських та давньоруських засобів оздоблення посуду. Разом з тим це явище можна трактувати як досить виразний показник встановлення роменської культури в загальнодавньоруську: йдеться про засвоєння населенням сіверянського племінного об'єднання культури давньоруської держави, що може свідчити про інтеграцію певної частини лівобережного слов'янства і, безперечно, про її вихід зі сфери впливів Хозарського каганату. Останнє підтверджується також і повною відсутністю на Монастирищі будь-яких речей салтівського кола. З другого боку, поодинокі фрагменти давньоруського посуду в керамічному комплексі досліджуваної пам'ятки є свідченням поступового просування давньоруської культури у сіверянське середовище, що й визначає, на мою думку, місце Монастирища в межах постхозарського періоду історії слов'ян Дніпровського Лівобережжя.

Ще одним аргументом на користь вищесказаного стали стратиграфічні спостереження. Так, виявилось, що вал був побудований після того, як на майданчику городища вже деякий час існувало неукріплене поселення, засноване кількома близько спорідненими сім'ями. Згодом деякі з них за браком площі для домогосподарств (уся площа Монастирища становить 0,717 га) та зовнішніх чинників вимушені були відселитися на один з мисів корінного берега Сули в районі сучасного Соборного майдану. Це сталося на рубежі ІХ-Х або на початку Х ст. Така хронологія підтверджується повною відсутністю салтівської кераміки, а також волинцевського гончарного лискованого посуду. Це підтверджують і літописні відомості про підкорення Олегом у 884/885 р. частини представників

сіверянського племінного союзу, які до того сплачували данину хозарам. Приєднання частини лівобережних слов'ян до Київської держави не могло не викликати перегруповання племен, певного розмежування західних сіверян, підпорядкованих Олегом, та східних, котрі залишалися під владою Хозарії аж до середини 60-х рр. Х ст. Географічно такою маргінальною зоною розмежування між цими частинами сіверянського племінного союзу могло бути тільки Посулля, в якому перебували залоги Київської держави з притаманною їм культурою; протягом Х ст. з цих осередків відбувається просування рис загальнодавньоруської культури у сіверянське середовище і її накладання на традиційну роменську культуру і культуру східних теренів племінної території. Здобуті нами матеріали добре ілюструють це положення.

Є певні підстави стверджувати, що спорудження валу на городищі Монастирище якимось пов'язано з переоформленням роменського укріпленого поселення на Соборному майдані за часів Володимира Святославича, про містобудівничу діяльність якого свідчать рядки літопису: «... й нача ставити городи по **Дѣтснѣ**, и по **Востри**, и по **Трубежеви** и по **Сулѣ**...» [8]. Це повідомлення вміщене слідом за сюжетом Хрещення Русі, на думку Л. Махновця, під 988-992 рр. [9]. Логічно припускати, що разом із побудовою нових міст-фортець, що згодом утворили Посульську оборонну лінію на найнебезпечнішому південно-східному кордоні давньоруської держави, було реконструйовано й укріплено роменські поселення ІХ-Х ст., створені сіверянами задовго до їхньої повної інкорпорації у складі Київської Русі. Саме такий перебіг подій історично цілком імовірний для міста Ромен, де залага з київської дружини мала існувати принаймні з середини Х ст., в той час як укріплене поселення в ур. Монастирище має більш давню історію, що сягає ІХ ст. У зв'язку з цим слушно навести думку відомого дослідника академіка Б. О. Рибаківа: «... історію кожного відомого нам міста слід простежувати... по можливості з того часу, коли даний топографічний пункт виділився з середовища сусідніх поселень, став у певному відношенні над ними і набув особливих, йому притаманних рис...» [10]. І городище Монастирище повною мірою відповідає цьому.

Викладені вище міркування лежать у річищі сучасних поглядів археологів-славістів на відкриті 100 років тому М. Макаренком пам'ятки романського типу. З часів М. Макаренка його інтерпретація цих старожитностей зазнала і гіперкритики з боку деяких фахівців (І. Ляпушкін), і суттєвого коригування з боку його прихильників, як внаслідок розширення джерельної бази, так і розвитку вітчизняної історіографії. Здається, що не зайвим було б тут коротко зупинитися на сучасному стані вивчення роменської культури [11].

Нині стає доволі очевидним, що в історії слов'ян Дніпровського Лівобережжя відчувається дія двох зовнішньополітичних факторів - Хозарського каганату і Руської держави, які обумовили відповідно два культурно-хронологічних етапи в історичному розвитку сіверянського союзу племен. Дія кожного з цих факторів була суттєвою, іноді й вирішальною, як, наприклад, остаточне підпорядкування сіверян київськими князями.

Археологічним проявом цих впливів стали волинцевські пам'ятки для раннього - хозарського - періоду сіверянської культури, та роменські - для пізнього, фінальна стадія якого позначена елементами давньоруськими. При цьому обидві групи пам'яток є, безумовно, генетично спорідненими в суто археологічному сенсі, являючи собою два етапи розвитку єдиної волинцевсько-роменської культури, котрі репрезентують сіверянське об'єднання.

Гадаю, що цю культуру можна було б називати сіверянською: адже на карті колишньої Київської Русі не можна вказати ще один регіон, крім лівобережнодніпровського лісостепу, де б літописним повідомленням так точно кореспондували археологічні матеріали і який зберігав би стародавню племінну назву його мешканців протягом довгих століть («Северія» на карті XVII ст.)

Хронологію волинцевсько-роменської культури (ВРК) в цілому визначають кінцем VII - першою половиною XI ст.; при цьому перший - волинцевський - етап датується з рубежу VII—VIII ст. і до середини - другої половини VIII ст., в той час як другий - роменський - з другої половини - кінця VIII ст. до середини XI ст. В свою чергу етапи поділяються на періоди. Оскільки питанням хронології я присвятив окремих розділ монографії [12], вважаю, що за браком місця пошлюся на неї, щоб знов не наводити тут своєї аргументації.

У культурно-стратиграфічній колонці слов'янських археологічних культур Дніпровського Лівобережжя I тис. н. е. гончарна кераміка волинцевського типу виглядає іногородним включенням серед ліпного посуду лівобережних старожитностей. По суті, вона є елементом іноетнічної культури, заснованим сіверянами на волинцевському етапі ВРК. Численні приклади наслідування форм та декору гончарних горщиків із застосуванням лискування поверхні у ліпному керамічному комплексі волинцевських пам'яток - досить поширене

явище; значно слабше це виявляється в роменській кераміці. В цьому відбивається дія інокультурного імпульсу, який найвиразніший саме на волинцевському етапі, хоча й фіксується вже в матеріалах пізньопеньківських поселень Лівобережної України, як це доводять деякі харківські археологи [13].

Тут акцентується поняття «інокультурний імпульс», щоб заперечити думку про одномоментне перенесення археологічної культури іззовні, як це нині пропагується в нових працях В. В. Седова. Цей відомий фахівець слов'яно-фіно-угорської археології виводить волинцевські пам'ятки з іменьківської культури Середнього Поволжя. Але таке припущення викликало серйозні зауваження, оскільки не має опертя в конкретних пам'ятках Лівобережної України [14].

Слід зазначити, що в даному випадку ми маємо справу з імпульсом локального значення, а не з таким універсальним явищем, що ним були для східного слов'янства провінціально-римські культурні впливи, які спричинили виникнення черняхівської культури в першій половині I тис. н. е. Дія цього інокультурного імпульсу у сіверянському середовищі була недовгочасною, а його риси виявилися не дуже стійкими, знаходячи свій прояв лише в керамічному комплексі. На мою думку, не викликає сумнівів, що технологія його виготовлення разом з характерною орнаментациєю лискуванням були запозичені у поліетнічного населення міст Причорномор'я, де аналогічні традиції сягають доби античності.

Носії цього культурного імпульсу, в яких не можна не бачити певні племена з кола тюрко- або іраномовних народів, котрі входили до Хозарського каганату, швидко асимілюються слов'янським (= сіверянським) суспільством; інокультурні імпульси ще відчутні в матеріальній культурі раннього періоду роменського етапу ВРК, але стають практично невловимі на його фінальній стадії.

Саме таку картину підтверджує аналіз масового керамічного комплексу городища Монастирища. Маємо всі підстави розглядати його як перше достеменно слов'янське, сіверянське за племінною належністю, поселення на території сучасного райцентру Ромни: з нього починається історія давньоруського міста, яке вірогідно отримало своє ім'я за назвою річки Ромен. Було б історично справедливим відновити його літописну назву.

1. ПСРЛ. - Т. I. - М., 1962. - С. 247.
 2. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Изд. 2-е. М., 1956. - С. 34; РЕУ, т. 4, К., 1972. - С. 10; ЕСПР, К., 1986-С. 116.
 3. Махновець Л. Є. (пер.) Літопис Руський за Іпатським списком. К., Дніпро, 1989. - С. 172.
 4. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества. М., 1975. - С. 273.

5. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевы) валы в бассейне р. Суды // Труды XI АС. - Т. I. - М., 1901. - С. 404-459; Макаренко М. Звіт про роблені археологічні розкопки протягом 1924 року // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 538; Семенник М. Звідомлення за 1926 р. // КЗ ВУАК за рік 1926. К., УАН, 1927.- С. 14; Його ж. Обслідування горішнього Посулля // НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, № 202/44; Кучера М. П., Сухобоков О. В. Звіт про роботу

- Лівобережного розвідзагону ІА НАНУ за 1971 р. / НА ІА НАНУ, 1971/17-а, № 5994; *Моргунов Ю. Ю.* Работы Польской разведочной группы II АО - 1980 г., М., 1981.- С. 280; *Його ж.* Предварительные данные о летописном городе Ромене // Вивчення історичної та культурної спадщини Ромнщини. Тез. доп. - Суми-Ромни, 1990. - С. 61-63.
6. *Макаренко М.* Городище Монастирище // ХрАМ, К., 1925.— С. 3-25.
 7. *Сухобоков О. В., Григорьев А. В.* Отчет об исследованиях на территории города Ромны Сумской области в 1992 году // НА ІА НАНУ, ф. с. № 1992/32. - 24 с.
 8. ПСРЛ. - Ч. I. - С. 33.
 9. Літопис Руський... С. 67.
 10. *Рыбаков Б. А.* Город Кия // ВИ, № 5, М., 1980.- С. 45.
 11. Історіографію проблеми див.: Археология Украинской ССР, т. 3. - К., 1986. - С. 191-194.
 12. *Сухобоков О. В.* Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст.- К., 1992.- С. 36-57; 74-86.
 13. *Любичев М. В.* Контакты славян Днепро-Донского междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в к. VII - нач. VIII вв. // Древности. - Харьков, 1994. АО «Бизнес-Информ», 1994. - С. 87-100.
 14. *Сухобоков О. В.* До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія, № 2, 1999. - С. 25-40.

Список скорочень

- АО - Археологические открытия
 АО «Бизнес-Информ» - Акционерное общество «Бизнес-Информ»
 АС - Археологический съезд
 ВИ - Вопросы истории
 ВУАК - Всеукраїнський археологічний комітет
 ЕСЛР - Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі
 ІА - Інститут археології
 КЗ ВУАК - Короткі звітлення ВУАК
 НА - Науковий архів (Інституту археології)
 НАНУ - Національна академія наук України
 РЕІУ - Радянська енциклопедія історії України
 УАН - Українська академія наук
 ХрАМ - Хроніка археології та мистецтв

S. V. Sukhobokov

CONCERNING THE PROBLEM OF APPEARANCE OF TOWNS IN THE OLD RUS: ANNALISTIC ROMEN

The article is dedicated to the appearance and the early history of the Old Rus town of Romen (now the town of Romny, Sumy region). The precise date of its foundation is unknown, though the town was mentioned in the chronicle under the year of 1096 (Lavrentievskaya chronicle) as already existing one. The results of the archaeological investigations on the Monastyrische hillfort in 1992 and in 1999 gave rise to a new viewpoint on this problem. According to the results of the detailed analysis of ceramics, the author came to the conclusion that the Monastyrische hillfort was the first purely Slavonic, referring to Severiane tribe, settlement on the territory of the modern Romny, from which its history as an Old Russian town began.